

omogućen povratak te za takvo političko-administrativno organiziranje Bosne koje bi najučinkovitije osiguralo zaštitu nacionalnih, vjerskih i građanskih prava. Njihova preokupacija Bosnom više je kao duhovnim (kulturnim) prostorom, nego kao teritorijalnim posjedom. U tom su najizričitiji predstavnici Katoličke crkve. Autori koji su nepovratno napustili Bosnu i našli drugdje prostor za svoje intelektualno djelovanje i za ostvarenje egzistencijalnih potreba ili, pak, oni koji nikad nisu živjeli u Bosni naklonjeniji su radikalnijim rješenjima, koja mogu ići ili u smjeru teritorijalne diobe ili u smjeru centralizacije i majorizacije na osnovama "građanskog poretka".

U takvim prilikama obično se prepušta da odluče oni kojih se to najneposrednije tiče, jer oni obično znanju "pravo" rješenje, a svako drugo je neizbježno nametnuto. To ipak ne bi bio kraj priče. Naime, ako je takav zaključak ispravan, Hrvatima, njihovim institucijama – od državnih i kulturnih do vjerskih – nameće se posve drukčija zadaća – i odgovornost: zadaća integriranja hrvatstva na jedino mogućim osnovama u nedostatku državno-teritorijalnog okupljanja, što ujedno, i praktično, znači svesrdno pomaganje hrvatske prisutnosti u Bosni. Nije rijetka pritužba bosanskih crkvenih i kulturnih predstavnika – pritužba nerijetko pomiješana s rezignacijom i okusom gorčine – na državne, kulturne, pa i crkvene predstavnike matične države zbog nerazumijevanja prema Hrvatima Bosne i prema hrvatstvu na drukčiji način. Možda je vrijeme da se neke stvari prihvate kao realnost te da se utrošuju napori na očuvanju onoga što je, posve je to razvidno, ne samo interes hrvatskog puka u Bosni, nego i državni interes Republike Hrvatske i Katoličke crkve hrvatskog jezika.

Jure Krišto

Stéphane COURTOIS, Nicolas WERTH, Jean-Louis PANNÉE, Andrzej PACZKOWSKI, Karel BARTOŠEK, Jean-Louis MARGOLIN, *Crna knjiga komunizma, Politička kultura, Golden marketing, Zagreb, 1999. str.724.*

Riječ je o knjizi koja prvi put vrednuje "zločinsku dimenziju" modernog komunizma kako s povijesnoga tako i s moralnoga gledišta. Autori *Crne knjige komunizma* zacijelo su pronašli svoje intelektualne i istraživačke stimulanse u činjenici "okultiranja" komunističkih zločina. Ipak, istraživačkom timu teško se može prigovoriti da boluje od "desnih" predrasuda. Naime, piscima ove knjige, kako to primjećuje pisac uvodne studije S. Courtois, "nije uvijek bila strana fasciniranost komunizmom" pa su i "sami svojedobno vjerovali komunističkoj propagandi". Uz Courtoisa, autorskom timu pripadaju povjesničari sovjetolozi: N. Werth, J. L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartošek i J. L. Margolin. Štoviše, njihov napor nije lišen određenih emocija koje izviru iz želje da se "povlastica kazivanja istine ne prepusti sve prisutnijoj krajnjoj desnici", već da se komunistički zločini "sude u ime demokratskih vrijednosti, a ne nacional-fašističkih ideala". Uz spomenute autore u radu na knjizi je angažirano još pet suradnika: R. Kauffer, P. Rigoulot, P. Fontaine, Y. Santamaria i S. Bouloque.

Napor da se zločini komunizma obuhvate u transkontinentalnoj rasprostranjenosti rezultirao je opsežnim djelom zasićenim obiljem podataka. U informativnom prikazu koji slijedi odabiremo tek važnije teme i protagoniste jer je tekstove nemoguće vrednovati u svim aspektima.

Knjiga je tematski podijeljena u pet većih analitičkih cjelina koje su posvećene: sovjetskom komunizmu, europskim komunističkim partijama između dva rata, europskom

komunizmu nakon 1945., azijskom komunizmu (Kina, Sjeverna Koreja, Vijetnam, Laos i Kambodža) i komunizmu u Trećem svijetu (Latinska Amerika, Afrika i Afganistan). Sve studije sadrže temeljnu bibliografiju, a na kraju knjige donosi se osobno kazalo i kratke bilješke o autorima i suradnicima.

Možda je pogrešno o ovoj knjizi raspravljati u strogim znanstvenim terminima. To se može nazrijeti već iz uvodne i zaključne studije koju je napisao S. Courtois, ravnatelj francuskog Nacionalnog centra za znanstvena istraživanja i glavni i odgovorni urednik časopisa *Communisme*. Njegovi tekstovi razlažu povijesno-antropološku metodu istraživanja i dosežu visoku razinu povijesne esejistike. U studiji pod naslovom "Zločini komunizma" (1.-34.) Courtois objašnjava istraživački pristup za povijesnu rekonstrukciju terora kao načina vladanja u komunističkim sustavima. Jedinstvenost tog pristupa ogleda se u sažimanju zločina koje je komunizam počinio protiv osoba. Štoviše, Courtois drži da zločini protiv osoba čine "bit fenomena terora". Iako nije ekspert za brojke, Courtois inzistira na aproksimacijama prema kojima je teror u SSSR-u progutao 20 milijuna ljudi; u Kini 65 milijuna; u Vijetnamu milijun; u Sjevernoj Koreji 2 milijuna; u Kambodži 2 milijuna; u Istočnoj Europi milijun; u Latinskoj Americi 150 tisuća; u Africi 1,7 milijuna i u Afganistanu 1,5 milijuna. Tome valja dodati i desetak tisuća žrtava međunarodnoga komunističkog pokreta, što ukupno obuhvaća stotinjak milijuna komunističkih žrtava.

Autori ne uzimaju u obzir da se komunistički zločini takvima ne definiraju s obzirom na pravne sustave komunističkih režima. Ta se djela sama po sebi protive nepisanim prirodnim zakonima ljudske vrste, ali se istodobno se mogu i normativno rekonstruirati kao povrede humanitarnoga međunarodnog prava. Njihova se pravna sastavnica može razlučiti uz pomoć odluka Međunarodnog suda za ratne zločine u Nürnbergu 1945. godine. Taj je sud utvrdio temeljne pravne sastojke zločina koji je počinila država i u sklopu njihove strukturne specifičnosti definirao je zločin protiv mira, ratni zločin i zločin protiv čovječnosti. U komunističkim zločinima mogu se prepoznati sve tri pravne kategorije. Kada je Nürnberški sud pripremao normativno tlo za zločine protiv čovječnosti, inzistirao je na jednoj osobitoj pojedinosti u krivičnom činu. Pokazao je da je moć države stavljena u službu zločinačke politike i prakse. Slijedom toga Courtois jasno razabire da je "klasni" genocid istovjetan s "rasnim" i zacijelo želi naglasiti da masovni pomor ljudi koji je počinila država nije bila samo monopol nacista.

Druga glavna činjenica koju treba imati na umu u prosudbi komunističkih zločina jest ta da su oni neodvojivi od pitanja totalitarizma i jednopartijske diktature. S druge strane razvidna je međuovisnost totalitarizama koji se očituju u hitlerovskoj, lenjinskoj i staljinskoj inačici, što navodi Courtoisa na zaključak kako danas nije prihvatljivo baviti se "nekakvom hemiplegičnom poviješću ignorirajući komunističku stranu".

Napokon, autori tekstualne raščlambe komunističkih zločina svjesni su da moraju nadoknaditi "golem zaostatak" koji ova istraživanja bilježe u odnosu na istraživanja nacističkih zločina. S tim u vezi zapaža se golem bibliografija o "genocidu nad Židovima" kao i tradicija da se taj genocid stavlja u središte osude nacizma. Čini se da su autori bili zbunjeni činjenicom da je nakon 1945. "genocid nad Židovima stekao status paradigme modernog barbarstva" i uskoro "ispunio cijeli prostor namijenjen percepciji masovnog terora u 20. stoljeću". Zapravo, Courtois ne dovodi u pitanje iznimnu pozornost koja je opravdano posvećena nacističkim zločinima, ali istodobno formuliira novo pitanje - odakle ta akademska šutnja o komunističkoj katastrofi - koja je kroz osamadeset godina zahvatila trećinu čovječanstva na četiri kontinenta?

Naravno, veliku je ulogu odigralo "klasično i konstantno htijenje krivnika da izbrišu tragove svojih zločina". Kako je za cijeli problem važno da se teror u komunističkom svijetu odigravao u najstrožoj tajnosti, analitičari su jedinstvenu važnost dali "tajnom izvješću" N. Hruščova iz veljače 1956. držeći da je tim izvješćem načet mit Staljina, da budemo precizniji, komunistički su zločini izgubili tabu obilježje.

Druga je osobitost Courtoisova pristupa konstatacija da je trijumf antifašizma 1945. dao neopoziv legitimitet komunistima koji su se se tijekom rata pokazali kao njegovi najbolji branitelji. Ta je ocjena preuzeta od francuskog analitičara komunizma F. Fureta, koji također smatra da su velik udio u procesu legitimizacije komunizma imali Zapadni saveznici koji su nacizmu prilijepili etiketu "apsolutnog Zla" pa je komunizam gotovo mehanički svrstan u tabor "Dobra". Ipak, ostaje neistraženo zašto su se zapadni intelektualci tako dugo pokazivali "iznimno slijepim" pred komunističkom promidžbom. Još i danas se može osjetiti žal za "idejom revolucije, takvom kakvom se ona shvaćala u 19. i 20. stoljeću, daleko od svojeg svršetka", primjerice Che Guevara kao organski revolucionar "stalno se iznova vraća u modu".

Budući da je SSSR ishodište i matični obrazac svih nacionalnih komunizama u kojima je prisutan rakurs bolješvičkog terora, *Crna knjiga komunizma* najprije daje uvid u zločine sovjetskog komunizma. Masovnom nasilju u SSSR-u posvećena je studija "Država protiv svojeg naroda" (35.-237.) autora N. Wertha, profesora povijesti i istraživača u Institutu za povijest sadašnjosti. Werth rekonstruira prvi ciklus nasilja od 1917. do 1922. koji se otvara osvajanjem vlasti i građanskim ratom i zaustavlja se uništavanjem svih tragova seljačkog otpora. Zatim analizira vrijeme "velikog terora" između 1936. i 1938. koje koncentrira više od 85 posto smrtnih presuda što su ih sudovi izrekli u cijelom Staljinovu razdoblju. S godinom 1940. začinje se nova sekvencija represije obilježena istodobno određivanjem novih skupina žrtava "nacionalista" i "neprijateljskih naroda" te prerastanjem masovnog deportiranja u sustavnu praksu. Točnije, ondje nalazimo represivne valove koji izbijaju u pravilnom slijedu operacija. No rekonstrukcija cjeline procesa represije, zapovijednog lanca i samih operacija, slabi pretpostavku o smišljenoj i dugo planiranoj namjeri vlastodržaca. Razlučujući motive pokretanja staljinističke represije, povjesničari su izdvojili udio improvizacije i trčanje pred rudo u izvođenju "velikog zaokreta" modernizacije. Važno je uočiti da sam proces represije generira iz sebe nekontrolirano kretanje i hrani spiralu nasilja. Iz te perspektive u izvršenju nasilja ostaju još mnoge zone mraka, smatra Wert.

Drugi dio knjige naslovljen kao "Svjetska revolucija i građanski rat i teror" (241.-310.) u središtu pozornosti ima represiju u Kominterni i teror u međunarodnom radničkom pokretu. Autori S. Courtois i J. L. Panné bili su u prilici registrirati i staljinski teror nad jugoslavenskim komunistima. Očito im je najzanimljiviji bio slučaj A. Cilige, člana politbiroa KP Jugoslavije koji je 1926. poslan u Moskvu. Nakon osude na tri godine izolacijskog zatvora, Ciliga je u prosincu 1935. protjeran iz SSSR-a, a njegova su svjedočanstva o životu političkih zatvorenika dragocjena.

Zatim slijedi studija pod naslovom "Sjena NKVD-a nad Španjolskom" (311.-328.) u kojoj S. Courtois i J. L. Panné opisuju upletanje sovjetske države-partije u Španjolsku 1936.-1939.

Uvid u komunističko manipuliranje gerilskim pokretima i terorističkim skupinama donosi R. Kauffer u tekstu pod naslovom "Komunizam i terorizam" (329.-334.). Opisuje se alžirski slučaj, palestinska oslobodilačka organizacija i manipuliranje slučajem Rote Armee Fraktion u Istočnoj Njemačkoj.

Kao što je već spomenuto, u trećem dijelu knjige ocrtni su komunistički zločini u Europi. Studiju "Druga Europa - žrtva komunizma" (338.-361.) napisali su A. Paczkowski, ravnatelj Instituta za političke studije Poljske akademije znanosti i K. Bartošek, češki povjesničar i ravnatelj časopisa *La Nouvelle alternative*. Studija nas uvodi u sovjetsku represiju prema Poljacima. To najbolje ilustriraju slučajevi likvidacije Poljske vojne organizacije 1938., slučaj Katyna, zatvori i deportiranja 1939.-1941. kao i masovni teror između 1944.-1947.

Pitanje komunističkih zločina u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi kao prostoru za manje autoritativnu ideju komunizma nude se u studiji K. Bartošeka "Srednja i Jugoistočna Europa" (362.-415.). Iz analiza postaje jasno da komunističke zemlje Srednje i Jugoistočne

Europe (Albanija, Čehoslovačka, Rumunjska, Jugoslavija, Bugarska i Mađarska) nisu išle istovjetnim putovima. S druge strane, komunisti su svima izabrali jednak put trajnog uništenja političkih, ideologijski, duhovnih, stvarnih i potencijalnih protivnika. Ono bitno bilo je razoreno, a to je civilno društvo. Prvo sredstvo terora bila su politička suđenja nekomunistima. Derivatom boljševičkog terora smatraju se i suđenja komunističkim rukovoditeljima. Autor govori i o progonu komunista u Jugoslaviji 1948.-49., ocjenjujući ga najmasovnijim u Europi nakon onih u SSSR-u između 1920. i 1940.

Četvrti dio knjige naslovljen "Komunizam u Aziji: između preodgajanja i masakra" otkriva mnoštvo pojedinosti o zločinima komunizma u Kini, Vijetnamu, Laosu i Kambodži i Sjevernoj Koreji (420.-608.). Autori ovog djela su J. L. Margoli, povjesničar i istraživač Instituta za Jugoistočnu Aziju i P. Rigoulot, istraživač Instituta za društvenu povijest. Prateći slijed događaja autori dolaze do zaključka da je azijski komunizam u odnosu na europski imao nekoliko strukturnih specifičnosti. Osim Sjeverne Koreje koju su Sovjeti okupirali u kolovozu 1945. ti su komunizmi nastali vlastitim naporima. Pod tim se podrazumijeva da su stekli sposobnost neovisnih političkih sustava, da su nakalemjeni na vlastitu prošlost kao i na marksizam-lenjinizam sovjetskog podrijetla i da su obilježeni jakim nacionalizmom.

Studija J. L. Margolina "Kina: dugi marš u noć" (424.-517.) iznosi na vidjelo teror kineske revolucije 1927.-1946. Tako se primjerice osobito teškim smatra val nasilja pokrenut agrarnom reformom i urbanim čistkama 1946.-1957. Strahovita glad koja je nastupila između 1959.-1961. upozorava na lažnost mita o tome da je Mao Kinezima dao barem veliku šalicu riže, ako im nije dao demokraciju. Znatno mjesto autor daje i Kineskoj kulturnoj revoluciji 1966.-1976. Progona koje su vršili studenti i srednjoškolci "pobunjeni revolucionari" ostaju simbol cijele Kulturne revolucije. Polovicom 1968. država preuzima monopol legitimnog nasilja. Između 1976. i 1979. širi se težnja za građanskim društvom. Era Denga Xiaopinga koja počinje 1976. opisuje se kao ograničavanje terora, izuzme li se "genocidni masakr" i kulturni "genocid" prema Tibetancima. Općenito uzevši, moguće je zaključak da je dvadesetak milijuna Kineza umrlo u zatvorima.

Studija P. Rigoulota "Sjeverna Koreja, Vijetnam i Laos: zmajevlje sjeme" (518.-543.) donosi tek elementarnu kronologiju zbivanja zbog nedostatka statističkih podataka i nepriступnih arhiva. Rigoulot smatra da kambodžanski komunizam nadmašuje sve ostale i da od njih odstupa zbog strahovitog terora Crvenih Kmera između 1970. i 1975. Povrh toga, konfucijanizam onamo nikad nije uspio prodirati pa je kambodžanska tradicija mnogo više indijska nego kineska. Pridjevak "kmerski" odnosi se na većinski etnicitet zemlje u kojoj su manjinske skupine prije 1970. činile barem 15 posto populacije. Nacionalističke vlasti u Pnom Penu težile su zamjeni "kambodžanski" s "kmerski". Tu je ključan teror Crvenih Kmera koji se obrađuje u posebnom odjeljku pod naslovom "Kambodža: zemlja suludih zločina" (544.-600.). Autor opisuje deportiranje i segmentiranje stanovništva između 1975. i 1979. koje je u potpunosti narušilo ravnotežu između izvora i potrošnje. Vrijeme čistki i velikih masakra između 1976. i 1979. poprimilo je genocidne razmjere. Smatra se da su "goroka kazivanja" o teroru Crvenih Kmera odigrala znatnu ulogu u krizi zapadnog komunizma i marksizma.

Za razliku od Crvenih Kmera koji su držali da je nemoguće preodgojiti naroda zbog čega su se odmah okrenuli radikalnom rješenju masovnog istrebljenja cijele intelektualne i urbane populacije, komunistički sustavi Kine i Vijetnama otkrivaju svoju razlikovnu crtu zbog utjecaja konfucijanske tradicije. Tako se u Kini i Vijetnamu sreće jedna važna pojedinačnost, a to je preodgoj protivnika pod nadzorom tamničara-profesora. Prema tome u kineskim se "laogai" ustanovama kažnjene naziva "učenicima" ili "studentima". Druga velika originalnost azijskog komunizma sastoji se u uspješnom prenošenju "nadideologizacije i voluntarizma" staljinskog tipa s dijela društva na njegovu cjelinu. Ne može se dapače isključiti ni to da su azijski komunizmi u jednom trenutku uspjeli stvoriti "holistička

društva". Mao je tu liniju nazvao "linijom mase". Kulturna revolucija uspjela je uvjeriti mnoge da su i oni također država i partija.

Napokon, gradu petog dijela knjige oblikuje problem komunističkih zločina u Trećem svjetu. Tako P. Fontaine u studiji "Latinska Amerika na iskušenju komunizma" (611.-639.) donosi pregled događaja na Kubi, u Nikaragvi i Peru, a zatim analizira teror u tim zemljama upozoravajući na njegovu srodnost sa staljinističkim terorom.

Što se tiče fenomena terora na afričkom kontinentu, njega obrađuje I. Santamaria u studiji naslovljenoj "Afrokomunizmi, Etiopija, Angola, Mozambik" (640.-660.). Već viđeni komunistički obrasci terora nalaze svoje izvršioce u radničkim partijama: Partija rada (Angola), Partija radnika (Mozambik), Kongoanska partija rada i Partija radnika Etiopije.

S. Boulouque u studiji "Komunizam u Afganistanu" (661.-680.) iznosi veze Afganistana i SSSR-a između 1917. i 1973. kao i komunistički teror na djelu u građanskom ratu kao i sistematsku eliminaciju protivnika nakon sovjetske intervencije u Afganistanu u prosincu 1979. godine.

Ostaje da se utvrdi što u zaključnom razmatranju poručuje S. Courtois. Njegov tekst pod naslovom "Zašto?" (683.-708.) ponovno otvara pitanje uzroka koji su moderni komunizam već od 1917. skrenuli u diktaturu, a zatim u zločinski režim, na što autor tek djelomično uspijeva odgovoriti. Može se zaključiti da iskustvo terora nije odveć nadahnulo glavne mislioe revolucije 19. stoljeća te da mu je i sam Marx posvetio malo pozornosti. To potiče mnoga pitanja, primjerice zašto su boljševici koji su nasljedovali europsku tradiciju marksizma bili skloni nasilju manjine nad većinom? Može li se svjetskim ratom i ruskom tradicijom nasilja objasniti krajnja brutalnost koju su boljševici usvojili od samog početka? Može se također primijetiti da su boljševici utrljali put prozelitizmu fantastičnih razmjera otvarajući novu nadu stvarajući dojam da revoluciji vraćaju izvornu čistoću. Još se može reći da je slijed događaja u raznim komunističkim zemljama i komunističkim partijama bio zasićen specifičnostima. Pa ipak, jedna je crta zajednička svim komunističkim sustavima, a to je smišljena metoda terora i zločin kao sredstvo vladanja.

U cjelini uzevši, *Crna knjiga komunizma* označava prvi pokušaj komparativne analize komunističke represije. Malokad je na jednom mjestu rasvijetljena kronologija i struktura komunističkih zločina od bivšeg SSSR-a do Kine, od europskih do latino-američkih i afričkih sustava. Autori knjige, međutim, nisu željeli ostati na kronološkoj sekvenciji i kako to u jednom retku konstatira Courtois, bili su u prilici "namiriti dug pamćenja i dug povijesti, stoga njihov rad ima i neospornu moralnu domašaj". Doista, *Crna knjiga komunizma* skladno prožima profesionalni istraživački posao s demokratskom vokacijom autora.

To ne znači da nisu zapažene i neke njezine slabosti, osobito na razini neujednačene analitičke produbljenosti studija. S jedne strane imamo znatnu količinu podataka o sovjetskom, srednjoeuropskom i azijskom komunizmu i preispitivanju njihovih strukturalnih razlika, a s druge strane ostaju nerasvijetljene okolnosti latinoameričkog i afričkog komunizma, što je razumljivo s obzirom na to da su autori bili limitirani škrtnim izvorima.

Iako je očito da *Crnoj knjizi komunizma*, kao svakom kolektivnom djelu nedostaje koherencije, autorima valja odati priznanje da su prvi put prezentirali globalno povijesno znanje o komunističkim zločinima i prosudili ih izbalansirano i u skladu s temeljnim demokratskim vrijednostima, nadasve s "poštovanjem života i ljudskog dostojanstva", kako je to primijetio Courtois. No knjige ovakve vrste mogu u određenoj mjeri biti shematske, jer zbog uskog konceptijskog okvira ne daju kompletan povijesni rezultat i podcjenjuju pozitivna povijesna postignuća. Čini se da je tu teškoću osjetio i Courtois koji u jednom retku formulira povijest kao "znanost o ljudskoj nesreći". Dopuštajući takvu mogućnost on donosi i drugi simplificirani zaključak o XX. stoljeću kao "stoljeću velikih katastrofa".

Nada Kisić-Kolanović